

Οικογένεια, καταγωγή και πολιτική λαιδορία στην κλασική Αθήνα

ΕΛΕΝΗ ΒΟΛΟΝΑΚΗ

I. Εισαγωγή

I.1. Πολιτική λαιδορία

Μετά τον θάνατο του Περικλή (429 π.Χ.), ο οποίος έχει θεωρηθεί η εξέχουσα πολιτική φυσιογνωμία της αθηναϊκής δημοκρατίας του 5ου π.Χ. αι., οι πολιτικοί άνδρες διαφοροποιούνται ως προς τις προϋποθέσεις που απαιτούνταν για την απόκτηση εξουσίας. Κατ' αρχάς, οι «νέοι» πολιτικοί άνδρες εγκατέλειψαν τον παραδοσιακό τρόπο δημόσιας εμφάνισης και υιοθέτησαν ένα σφοδρότερο ύφος ομιλίας με έντονες χειρονομίες. Στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αι., η στρατηγία έπαψε να έχει τον κεντρικό ρόλο που είχε στη σταδιοδρομία πολλών προγενέστερων πολιτικών, όπως για παράδειγμα του Περικλή. Οι «νέοι» πολιτικοί, όπως ο Κλέων, ο Ύπερβολος και ο Κλεοφών, χρωστούσαν την επιτυχία τους στην ευγλωττία και στη ρητορική τους δεινότητα και ήταν γνωστοί ως *δημαγωγοί*. Για να προβληθούν στο πολιτικό προσκήνιο της Αθήνας ήταν αρκετό να αποδείξουν ότι μπορούσαν να πείσουν τον λαό. Οι περισσότεροι πολιτικοί μπορούσαν έτσι να αναδειχθούν σε αρκετά νεαρή ηλικία, σε αντίθεση με τους προγενέστερους, ενώ η κοινωνική τους θέση προερχόταν από

την τάξη των εμπόρων και των βιοτεχνών. Ήταν νεόπλουτοι και οι πηγές του πλούτου τους βασίζονταν κυρίως σε εργαστήρια και στο εμπόριο παρά στη γεωργία. Οι οικογένειές τους ήταν αθηναϊκής καταγωγής, αν και ίσως σε μερικές περιπτώσεις η προέλευσή τους αποτελούσε θέμα αμφισβήτησης. Υπήρχαν πολιτικοί που παντρεύονταν με μέλη πιο φημισμένων και παλαιών οικογενειών, ώστε βαθμιαία ισχυροποιούσαν την κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση.¹

Τα δύο σημαντικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νέας γενιάς των πολιτικών, ο «νεοπλουτισμός» και η ρητορική δεινότητα, αποτέλεσαν αντικείμενο κριτικής και σάτιρας τόσο για τους ρήτορες² όσο και για την αρχαία κωμωδία³. Η «πολιτική λαιμοδεία», δηλαδή η συκοφαντική δυσφήμιση των πολιτικών και δημόσιων ομιλητών που εστιάζει σε κατηγορίες σχετικές με την απόκτηση πολιτικών και οικονομικών προνομίων με άνομα μέσα, καλλιεργείται στη δημόσια πολιτική ζωή της Αθήνας από τα τέλη του 5ου π.Χ. αι. και στον 4ο π.Χ. αι. Πρόκειται για επιχειρήματα ήθους και πάθους που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ των δημοσίων προσώπων, αποσκοπώντας αφ' ενός σε προσωπικές επιθέσεις με αντικείμενο την πρόσφατη και ξαφνική οικονομική τους ευημερία, την κατάχρηση της εξουσίας και των δημόσιων χρημάτων, την καταγωγή και τη χαμηλή κοινωνική

¹ Γενικά για τους πολιτικούς ηγέτες που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο πολιτικό προσκήνιο της Αθήνας στα τέλη του 5ου π.Χ. αι., μετά τον θάνατο του Περικλή το 429 π.Χ., βλ. Connor 1971: 139-198.

² Για κατηγορίες πλουτισμού με άνομα μέσα, βλ. Λυσ. 25.26, 30, 27.9, 28.1, 30.27. Για κατηγορίες εναντίον επιδέξιων ρητόρων, βλ. Αντιφ. 5.3, Δημ. 21.189, 191, 23.4, Λυκ. 1.31, Λυσ. 30.24.

³ Για τους «νέους πολιτικούς» και την κριτική στάση των Αθηναίων απέναντί τους, όπως ανανακλάται στην κωμωδία και τους ρητορικούς λόγους, βλ. Connor 1971: 157-75· Henderson 1990: 281 κ.εξ.· Carey 1994b: 69-83.

θέση, και αφ' ετέρου στην απόκτηση της εύνοιας του ακροατηρίου προσφέροντας ψυχαγωγία αντίστοιχη με αυτήν που προσέφερε η κωμωδία.⁴

Οι επιθέσεις εναντίον της έντονης φωνής και της αισχρολογίας που χρησιμοποιούσαν οι δημαγωγοί για να διασκεδάσουν ή να επηρεάσουν το κοινό τους αποτελούσαν βασικά θέματα της πολιτικής λοιδορίας τόσο στην αριστοφανική κωμωδία όσο και στους ρητορικούς λόγους του 4ου π.Χ. αι. Έτσι, π.χ. στους *Ιππής* του Αριστοφάνη (213-219), ο δούλος του Δήμου, Δημοσθένης, επιχειρεί να πείσει τον Αλλαντοπώλη ότι διαθέτει όλα τα απαραίτητα προσόντα για να κυβερνήσει τον λαό, δηλ. δυνατή φωνή, ταπεινή καταγωγή και άπρεπο τρόπο ομιλίας στην αγορά. Ο Κλέων θεωρείται κατεξοχήν «αγοραίος» πολιτικός, καθώς μεταφέρει τον πολιτικό λόγο με κάθε δυνατό τρόπο στο επίπεδο της αγοράς της Αθήνας (*Αριστ. Ιππής* 181· βλ. *Αθ. Πολ.* 24.3).⁵ Οι παγιωμένες ιαμβικές επιθέσεις χρησιμοποιούνται ευρέως από τους ρήτορες τον 4ο π.Χ. αι., οι οποίοι αντλούν από τις παραδόσεις διακωμώδησης σε διονυσιακές εορτές για να προκαλέσουν

⁴ Για την απόλαυση που προκαλούν στο ακροατήριο οι λοιδορίες και κατηγορίες, βλ. *Δημ.* 18.3: *ἀλλ' ἐμοὶ μὲν – οὐ βούλομαι δυσχερὲς εἰπεῖν οὐδὲν ἀρχόμενος τοῦ λόγου, οὗτος δ' ἐκ περιουσίας μου κατηγορεῖ. ἔτερον δ', ὃ φύσει πᾶσιν ἀνθρώποις ὑπάρχει, τῶν μὲν λοιδοριῶν καὶ τῶν κατηγοριῶν ἀκούειν ἡδέως, τοῖς ἐπανοῦσι δ' αὐτοὺς ἄχθεσθαι* [Δεν θέλω να αρχίσω τον λόγο μου μιλώντας άσχημα για μένα, αλλά αυτός έχει περισσότερα πλεονεκτήματα από μένα ως κατήγορος. Το άλλο όμως σημείο που έχουν από τη φύση τους όλοι οι άνθρωποι είναι να ακούνε με ευχαρίστηση τις συκοφαντίες και κατηγορίες και να δυσανασχετούν εναντίον εκείνων που επαινούν τον εαυτό τους].

⁵ Για την «αγοραία» γλώσσα και την αγορά ως τόπο πρόκλησης του «ασεβούς γέλωτος», βλ. Halliwell 2008: 231-33. Για την εισαγωγή του αγοραίου ύφους στην Εκκλησία και τα δικαστήρια, βλ. Worman 2008: 213-74.

το λεγόμενο «τελετουργικό» γέλιο στο κοινό τους.⁶ Έτσι, ο Ύπερείδης (Φιλ. απόσπ. 21.7) κατηγορεί τον αντίπαλό του ότι χρησιμοποιεί κωμικές τακτικές προκειμένου να επηρεάσει το κοινό του. Ο Δημοσθένης προειδοποιεί τους δικαστές να μην εξαπατηθούν από τις φωνές και τον εκχυδαϊσμό του Απολλοδώρου (Δημ. 36.61). Ο Λάκριτος περιγράφεται ως ακραίος και κακός σοφιστής (Δημ. 35). Ο Δημοσθένης κατηγορεί τον Αισχίνη ότι επιχειρεί με τακτικές που προκαλούν γέλιο να υποβαθμίσει τους πατριώτες Αθηναίους πολίτες (Δημ. 18.138). Η φωνή και η ομιλία της αγοράς αποτελούν προσφιλή θέματα της λουδορίας τόσο του Δημοσθένη όσο και του Αισχίνη, ιδιαίτερα στην ανταγωνιστική τους διαμάχη, και συνδέονται με τους τόπους της κοινωνικής θέσης και καταγωγής. Η σκανδαλώδης γλώσσα, η ύβρις και η αισχρολογία του Αισχίνη τον στιγματίζουν κοινωνικά, καθώς αποκαλύπτουν τη φύση και το γένος του (Δημ. 18.122).⁷ Ο Δημοσθένης, από την άλλη πλευρά, γόνος αριστοκρατικής οικογένειας, αυτοπαρουσιάζεται ως πρότυπο ευπρέπειας και κοσμιότητας και παίρνει αποστάσεις από τα στερεότυπα που συχνά αποδίδονταν στους ρήτορες (Δημ. 6.31-32).

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι ρήτορες και οι πολιτικοί χρησιμοποιούσαν τα επιχειρήματα ήθους που αφορούσαν την καταγωγή και την οικογένεια στις δημόσιες αντιπαραθέσεις τους στα αθηναϊκά δικαστήρια κατά τα τέλη του 5ου και τον 4ο π.Χ. αι., ώστε να διασκεδάσουν το κοινό τους με τη χρήση

⁶ Για την υιοθέτηση της κωμικής λουδορίας, της κωμικής γλώσσας, της αισχρολογίας και της υποκριτικής στις επιθέσεις των ρητόρων και των πολιτικών του 4ου π.Χ. αι., βλ. Rowe 1966: 397-406· Harding 1994: 196-221· Hall 1995: 39-58· Easterling 1999: 154-66· Halliwell 2008: 228-37.

⁷ Βλ. Halliwell 2008: 228. Για την αισχρολογία ως είδος δουλικού λόγου, βλ. στο ίδιο, 234.

κωμικών μοτίβων αλλά και να το επηρεάσουν για να κερδίσουν τη δίκη. Οι επιθέσεις στην καταγωγή και την κοινωνική θέση στοχεύουν στο να παρουσιάσουν τους αντιπάλους των εκάστοτε ομιλητών ως μη Αθηναίους πολίτες ή πολιτογραφημένους με άνομα μέσα ή ακόμα ως πολίτες δουλικής καταγωγής και προέλευσης. Σχετικές με τις αναφορές στο ζήτημα της καταγωγής είναι οι επιθέσεις που αφορούν στις επαγγελματικές δραστηριότητες των αντιδίκων, οι οποίες απεικονίζονται ως ασχολίες που δηλώνουν δουλική φύση και συμπεριφορά. Η ανάλυσή μας αφορά κυρίως τους ρήτορες που έπαιξαν πολιτικό ρόλο κατά τον 4ο π.Χ. αι. στην Αθήνα και ανήκαν στις δύο αντιμαχόμενες ομάδες που είχαν διαφορετική πολιτική ως προς τις σχέσεις της Αθήνας με τον βασιλιά της Μακεδονίας, Φίλιππο. Έτσι, θα αναφερθούμε στη διαμάχη του Αισχίνη και του Δημοσθένη και θα εξηγήσουμε πώς χρησιμοποιούσαν τον κοινό τόπο της καταγωγής, παρόλο που ήταν ευρέως γνωστό στους Αθηναίους ότι και οι δύο πολιτικοί προέρχονταν από οικογένειες γεννημένων Αθηναίων πολιτών.

Αν και η έλλειψη ρητορικών λόγων τον 5ο π.Χ. αι. δεν μας επιτρέπει να προβούμε σε γενικές παρατηρήσεις, οι μαρτυρίες από τους ρητορικούς λόγους του 4ου π.Χ. αι. δείχνουν ότι οι επιθέσεις καταγωγής εναντίον ανδρών δουλικής προέλευσης οι οποίοι είχαν κατορθώσει να αποκτήσουν πολιτική δύναμη είναι σπάνιες – γεγονός που πιθανώς σημαίνει ότι τέτοια άτομα εμποδίζονταν να συμμετάσχουν στην πολιτική εξουσία εξαιτίας της μεγάλης δυσπιστίας και προκατάληψης των Αθηναίων απέναντι σε νεο-πολιτογραφημένα άτομα δουλικής καταγωγής.

Στους διασωθέντες δικανικούς λόγους τρία μόνο άτομα εμφανίζονται να έχουν αποκτήσει πολιτικά δικαιώματα και να έχουν εμπλακεί στην πολιτική ζωή της Αθήνας. Δύο πε-

ριπτώσεις μάς είναι γνωστές από τον Λυσία: ο Νικόμαχος⁸ και ο Αγόρατος⁹ έγιναν στόχος επιθέσεων για τη δουλική τους καταγωγή, αφού είχαν επιτύχει να παίξουν ενεργό πολιτικό ρόλο στα τέλη του 5ου π.Χ. αι. Η άλλη περίπτωση είναι ο Απολλόδωρος, γιος του δούλου Πασίωνα, ο οποίος επεδίωξε να καθιερωθεί στο πολιτικό προσκήνιο του 4ου π.Χ. αι. στην Αθήνα, αλλά προκάλεσε επιθέσεις για τη δουλική του προέλευση εξαιτίας της υπέρμετρης φιλοδοξίας του να γίνει εξέχων πολιτικός.¹⁰ Στη συνέχεια θα εξετάσουμε πώς ο ρητορικός τόπος της καταγωγής και της κοινωνικής θέσης στην πολιτική λαιδορία των ρητόρων μπορούσε να επηρεάσει τη δημόσια εικόνα και την πολιτική καριέρα ανδρών που προέρχονταν από οικογένειες δούλων.

1.2. *Νόμος πολιτογράφησης και πολιτική ιδεολογία*

Η καταγωγή, ως αριστοκρατικό προνόμιο που είχε προσαρμολοστεί στην ιδεολογία του δημοκρατικού πολιτεύματος, είχε διατηρήσει την αξία και σημασία της για τους Αθηναίους στα τέλη του 5ου και τον 4ο π.Χ. αι. Οι Αθηναίοι ενδιαφέρονταν

⁸ Ο Νικόμαχος είχε εκλεγεί από τον αθηναϊκό δήμο *ἀναγραφείς* των νόμων που ήταν σε ισχύ στα τέλη του 5ου π.Χ. αι. Συμμετείχε στη διαδικασία αναδημοσίευσης όλων των αθηναϊκών νόμων κατά την τελευταία δεκαετία του 5ου π.Χ. αι. και η αρμοδιότητά του ήταν να συλλέγει και να καταγράφει τους αναθεωρημένους νόμους σε μαρμάρινες στήλες. Περισσότερα για το έργο των *ἀναγραφέων* και την αναδημοσίευση των νόμων, βλ. Volonaki 2001: 137-167.

⁹ Σε αντίθεση με τον Νικόμαχο, ο πολιτικός ρόλος του Αγοράτου δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί. Κατηγορείται ότι συμμετείχε σε ολιγαρχικές συνωμοσίες πριν την εγκαθίδρυση των Τριάκοντα τυράννων καταγγέλλοντας δημοκρατικούς πολίτες, ταξίαρχους και στρατηγούς. Για τις πολιτικές διασυνδέσεις του Αγοράτου, βλ. Volonaki 1998: 19-21.

¹⁰ Για αναλυτική συζήτηση της πολιτικής σταδιοδρομίας του Απολλοδώρου, βλ. Trevett 1992: κεφ. 5 & 6.

να διατηρήσουν τις κοινωνικές διακρίσεις ώστε να προστατεύσουν το σύνολο των Αθηναίων πολιτών από τους ξένους. Ο νόμος πολιτογράφησης του Περικλή του 451/0 π.Χ. που προσδιόρισε το δικαίωμα του πολίτη βάσει της καταγωγής¹¹ επαναθεσπίστηκε το 403/2 π.Χ. μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, επειδή είχε ατονήσει στη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο ίδιος νόμος επανατέθηκε σε ισχύ αργότερα, το 346/5 π.Χ., όταν όλοι οι δήμοι της Αττικής πήραν εντολή να εξετάσουν με δοκιμασία τα μέλη τους μέσω ψηφοφορίας σε κάθε δήμο ξεχωριστά (διαφήφισις).¹² Το ψήφισμα του Δημόφιλου για τη διαφήφισιν στους δήμους το 346 π.Χ. αντανακλά την επιθυμία των Αθηναίων πολιτών να περιφρουρήσουν την προνομιακή τους θέση ενισχύοντας τα όρια ανάμεσα στους ίδιους και σε όσους δεν είχαν γεννηθεί στην Αθήνα.¹³

Ο νόμος που προσδιόριζε τις προϋποθέσεις υποψηφιότητας για πολιτογράφηση εισήχθη την ίδια περίοδο και σε άμεση σχέση με το νόμο πολιτογράφησης του Περικλή (451/0 π.Χ.)¹⁴ και καθόριζε ότι όσοι δεν είχαν γεννηθεί στην Αθήνα δεν μπορούσαν να ενταχθούν στο σύνολο των πολιτών παρά μόνο βάσει της *ἀνδραγαθίας* τους («άριστης διαγωγής»)¹⁵. Οι

¹¹ Το δικαίωμα του πολίτη περιοριζόταν σε εκείνους που ήταν γεννημένοι από δύο Αθηναίους πολίτες (*Αθ. Πολ.* 26.4). Για τις συνθήκες που κατέστησαν αναγκαίο τον προσδιορισμό του δικαιώματος του πολίτη το 451/0 π.Χ., βλ. Boegehold 1994: 57-66.

¹² Για τη διαφήφισιν του 346/5 π.Χ., βλ. Αισχίν. 1.77, Δημ. 57, Ισ. 12. Βλ. επίσης, Wyse 1904: 714-16· Whitehead 1986· και Fisher 2001: 6-8, 213-14.

¹³ Βλ. Kapparis 2005: 94-95.

¹⁴ Osborne 1982-83: 143.

¹⁵ Για τις προϋποθέσεις πολιτογράφησης και τον ορισμό της *ἀνδραγαθίας*, βλ. Kapparis 1999: 364-65. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλές φορές οι προσωπικές διασυνδέσεις έπαιζαν μεγαλύτερο ρόλο για

όροι αυτού του νόμου, όπως περιγράφονται από τον Απολλόδωρο ([Δημ.] 59.89) δείχνουν ότι οι παραχωρήσεις του δικαιώματος του πολίτη δεν ήταν μάλλον τόσο συχνές, αφού επιβαλλόταν μια απαιτητική διαδικασία δοκιμασίας από 6.000 Αθηναίους.¹⁶

Η στάση των Αθηναίων απέναντι στους νεοπολιτογραφημένους πολίτες δείχνει πόσο πολύτιμη ήταν γι' αυτούς η παραχώρηση του δικαιώματος του πολίτη. Οι Αθηναίοι είχαν την αξίωση από τους νέους πολίτες να δείχνουν διαρκώς την ευγνωμοσύνη τους προσφέροντας υπηρεσίες στην πόλη. Η προσδοκία αυτή είχε σκοπό να διαφοροποιήσει τη θέση των νέων πολιτών από αυτήν των γεννημένων Αθηναίων πολιτών και μπορούσε να καθορίσει αποφασιστικά τη δραστηριότητα των πολιτογραφημένων πολιτών, όπως φαίνεται από τη δήλωση του Απολλοδώρου στον λόγο κατηγορίας Κατά Στεφάνου Ψευδομαρτυριών Α' ([Δημ.] 45.78):

τὰ δ' εἰς τὴν πόλιν καὶ ὅσ' εἰς ὑμᾶς, ὡς δύναιμι λαμπρότατα, ὡς ὑμεῖς σόνιστε, ποιῶ: οὐ γὰρ ἄγνωῶ τοῦθ' ὅτι τοῖς μὲν γένει πολίταις ὑμῖν ἰκανόν ἐστι λητουργεῖν ὡς οἱ νόμοι προστάττουσι, τοὺς δὲ ποιητοὺς ἡμᾶς ὡς ἀποδιδόντας χάριν, οὕτω προσήκει φαίνεσθαι λητουργοῦντας.

[Όπως γνωρίζετε, εξυπηρετώ όσο πιο έξοχα μπορώ τα συμφέροντα της πόλης και τα δικά σας. Άλλωστε, δεν μου είναι άγνωστο ότι για τους γεννημένους πολίτες σάς είναι αρκετό να αναλαμβάνουν κάποια λειτουργία όπως ορίζουν οι νόμοι, ενώ εμείς οι πολιτογραφημένοι Αθηναίοι πρέπει να αποδεικνύουμε ότι αναλαμβάνουμε λειτουργίες σε ένδειξη ευγνωμοσύνης.]

την πολιτογράφηση ενός υποψήφιου πολίτη και όχι οι ευεργεσίες του προς την πόλη (Kapparis 1999: 365).

¹⁶ Για τη σύνθεση της εκκλησίας των 6.000 στη διαδικασία της διαφηφίσεως, βλ. Kapparis 1999: 365-67· γενικότερα για τη διαδικασία της διαφηφίσεως, βλ. Kapparis 2005: 92-93.

Επιπλέον, οι νέοι πολίτες αντιμετώπιζαν τη δυσπιστία των Αθηναίων σχετικά με τη νομιμότητα των μέσων που χρησιμοποιούσαν οι υποψήφιοι για να εξασφαλίσουν πολιτικά δικαιώματα. Οι αθηναϊκοί νόμοι προέβλεπαν μια ξεχωριστή δημόσια νομική διαδικασία, τη γραφή ξενίας, εναντίον εκείνων που επιχειρούσαν να εισχωρήσουν παρανόμως στο σύνολο των πολιτών ή να οικειοποιηθούν με οποιονδήποτε τρόπο πολιτικά προνόμια. Το γεγονός ότι κάθε ψήφισμα πολιτογράφησης ενός ξένου μπορούσε ανά πάσα στιγμή να αμφισβητηθεί με γραφή παρανόμων ([Δημ.] 59.90) δείχνει ότι στην πράξη η πολιτογράφηση δεν είχε ως αποτέλεσμα την άρση των ορίων ανάμεσα στους πολίτες και τους πολιτογραφημένους.¹⁷ Η καχυποψία των Αθηναίων ακόμα και απέναντι στους πολιτογραφημένους «ευεργέτες» της πόλης είναι ευδιάκριτη στο ψήφισμά τους για την πολιτογράφηση των Πλαταιέων, το οποίο όριζε ότι οι Πλαταιείς που θα γίνονταν Αθηναίοι πολίτες θα έπρεπε να εξεταστούν ξεχωριστά ο καθένας στο δικαστήριο για να διακριβωθεί αν ο καθένας απ' αυτούς ήταν όντως Πλαταιεύς και πιστός στην πόλη της Αθήνας ([Δημ.] 59.105). Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Απολλόδωρος κάνει μια αρκετά μεγάλη παρέκβαση υπερβάλλοντας τη συμβολή της δύναμης των Πλαταιέων στη μάχη του Μαραθώνα προκειμένου να εντυπωσιάσει τους δικαστές, και χρησιμοποιεί το ψήφισμα για την πολιτογράφηση των Πλαταιέων ως νομικό προηγούμενο του νόμου που προβλέπει τον αποκλεισμό των πολιτογραφημένων πολιτών από τα αξιώματα των αρχόντων και των ιερέων, τον οποίο παρουσιάζει στη δίκη της Νεαί-

¹⁷ Για την παράδοση συμπεριφορά των Αθηναίων απέναντι στους ξένους, τους οποίους καλωσόριζαν να ενταχθούν στο σώμα της πόλης, αλλά όμως τους κρατούσαν σε απόσταση από τους ίδιους, ψηφίζοντας νόμους που ενίσχυαν αυτή τη διαφορά, βλ. Kapparis 2005: 73-74 και 111-13.

ρας.¹⁸ Σε κάθε περίπτωση, το ψήφισμα για την πολιτογράφηση των Πλαταιέων αντανακλά την αμφίθυμη στάση των Αθηναίων απέναντι στους ξένους ευεργέτες τους.

Ένα άλλο παράδειγμα της αμφίθυμης συμπεριφοράς των Αθηναίων παρέχει το ψήφισμα για τους δολοφόνους του Φρυνίχου το 409 π.Χ.: ενώ αποφάσισαν να τιμήσουν τους δολοφόνους απονέμοντάς τους το προνόμιο του Αθηναίου πολίτη, ταυτόχρονα ψήφισαν να διεξαχθεί έρευνα για απόπειρα δωροδοκίας εκ μέρους όσων δήλωναν δολοφόνοι του Φρυνίχου. Ανάμεσα σε όσους θεωρήθηκαν ύποπτοι για δωροδοκία αναφέρεται και ο Απολλόδωρος (*IG I² 110: 38-45*). Το ψήφισμα αυτό αποκαλύπτει όχι μόνο την επιθυμία των Αθηναίων να αποφύγουν ενδεχόμενες παρανομίες, αλλά και την αγωνία τους για τη διασφάλιση του σώματος των πολιτών.

Η προκατάληψη των Αθηναίων ήταν πιθανώς μεγαλύτερη σε περιπτώσεις πολιτογραφημένων ανδρών δουλικής καταγωγής. Οι δούλοι δεν είχαν κανένα δικαίωμα στην ιδιωτική και δημόσια ζωή.¹⁹ Η αλλαγή της κοινωνικής θέσης ενός δούλου δεν σήμαινε απαραίτητως και αλλαγή του ήθους του· από νομική άποψη η θέση ενός πολιτογραφημένου δούλου ήταν απολύτως διακριτή ως προς τα δικαιώματα από τη θέση ενός δούλου.²⁰ Οι Αθηναίοι, όμως, δεν αισθάνονταν πάντοτε βέβαιοι ότι ένας δούλος θα έδειχνε την ευγνωμοσύνη του στην πόλη σε ανταπόδοση για τα πολιτικά προνόμια που του παραχωρούνταν.²¹

¹⁸ Kapparis 1995: 378-80.

¹⁹ Ο Dover (1974: 114 κ.εξ.) υποστηρίζει την άποψη ότι –σε αντίθεση με τους πολίτες– οι δούλοι δεν επιδεικνύουν αρετές αφοσίωσης, καλής πίστης και αυτοθυσίας.

²⁰ Για μάρτυρες στα δικαστήρια, βλ. την περίπτωση του Μιλύα στον Δημ., *Περί Αφόβου III* (29).

²¹ Για παράδειγμα, ο Αγόρατος και ο Λυσίας κατηγορούνται ότι εξαιτίας της δουλικής τους καταγωγής έδειξαν ανάρμοστη συμπεριφο-

Οι κατηγορίες που σχετίζονται με τη δουλική καταγωγή φαίνεται πως ήταν αρκετά συχνές στο πλαίσιο του ανταγωνισμού διακεκριμένων πολιτικών, όπως π.χ. στην περίπτωση του Αισχίνη και του Δημοσθένη, οι οποίοι ήταν Αθηναίοι πολίτες, και στόχευαν στη γελοιοποίηση και υποβάθμιση του αντιπάλου. Εξίσου αποτελεσματικές ήταν οι κατηγορίες αυτές όταν χρησιμοποιούνταν για να μειώσουν και πιθανώς να απομακρύνουν από το πολιτικό προσκήνιο της Αθήνας του 4ου π.Χ. αι. πολιτικούς δουλικής καταγωγής. Δεδομένου ότι ο κοινός τόπος της ταπεινής καταγωγής ήταν διαδεδομένος στην κωμωδία, είναι πολύ πιθανό να υιοθετείται και στις πολιτικές διαμάχες των Αθηναίων στα δικαστήρια ως κωμικό μοτίβο και ως μέσο συκοφαντίας.

II. Ο κωμικός τύπος του Αθηναίου πολιτικού

Ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί συχνά τον κοινό τόπο της ταπεινής καταγωγής. Έτσι, όταν ο Δημοσθένης επιχειρεί στους *Ιππής* (183-187) να πείσει τον Αλλαντοπώλη να γίνει αρχηγός του δήμου, τον ρωτά αν έχει το προνόμιο της χαμηλής καταγωγής! Ο Dover (1981: 141-142) συνοψίζει τα χαρακτηριστικά του πολιτικού ηγέτη που καταδικάζονται στην κωμωδία *Ιππής* ως εξής: (α) υπερβολική κολακεία προς τον δήμο, (β) κακή διαχείριση των οικονομικών της πόλης, και (γ) μη αριστοκρατική καταγωγή και προέλευση από εμπορικούς κύκλους.

Η υπόθεση των *Ιππέων* ξετυλίγεται σαν μία αλληγορία της αθηναϊκής πολιτικής στα τέλη του 5ου π.Χ. αι. Ο κύριος του οίκου και των δούλων του είναι ένας άνδρας ονόματι Δήμος που αντιπροσωπεύει τον αθηναϊκό λαό, ενώ οι δούλοι του εκπροσωπούν διάφορους Αθηναίους πολιτικούς. Όλη η δράση

ρά, αχαριστία και αγνωμοσύνη και συνεπώς είναι αδύνατον να τους θεωρήσει κανείς αφοσιωμένους στην πόλη και να τους εμπιστευτεί: Λυσ. 13.18,91, 30.3,5,27,29· βλ. Volonaki 1998: 73, 166-67, 203, 207-08, 247-48, 252.

εκτυλίσσεται γύρω από την ήττα ενός δούλου, του Παφλαγόνα, ο οποίος φωτογραφίζει τον Κλέωνα. Ένας αλλαντοπώλης τελικά καταφέρνει να κερδίσει την εύνοια του Δήμου χάρη στη δημαγωγία, υιοθετώντας δηλαδή ακριβώς την ίδια τακτική που είχε ακολουθήσει ο Κλέων προκειμένου να ανέλθει στην εξουσία.

Ο Αριστοφάνης κέρδισε το πρώτο βραβείο με τους *Ιππής*, ένα έργο που αποτελεί οξύτατη επίθεση εναντίον του Κλέωνα, σε μια περίοδο που ο Κλέων βρισκόταν στο αποκορύφωμα της πολιτικής του επιρροής. Λίγες εβδομάδες μετά τον θρίαμβο του Αριστοφάνη, ο Κλέων εξελέγη στρατηγός. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι το αθηναϊκό κοινό του Αριστοφάνη μπορούσε να δεχτεί και να συμμετάσχει στην κωμική γελοιοποίηση ενός πολιτικού ηγέτη χωρίς να επηρεαστεί η πολιτική του κρίση στην Εκκλησία του δήμου. Κατ' επέκταση, όπως υποστηρίζει και ο Heath (2007: 17), η σάτιρα πολιτικών ανδρών στον Αριστοφάνη μπορεί να θεωρηθεί ως μία μορφή διασκέδασης και, χωρίς να εμπνέεται από εχθρική διάθεση, αξιολογείται για το χιούμορ παρά για την αληθοφάνειά της.

Ο Κλέων στην πραγματικότητα ήταν πολύ πλούσιος· ο πατέρας του είχε αναλάβει μια πολυδάπανη λειτουργία το 460/59 π.Χ. Η αφορμή της σάτιρας εναντίον του ήταν το γεγονός ότι δεν προερχόταν από οικογένεια γαιοκτημόνων αλλά είχε αποκτήσει τον πλούτο του από εμπορικές επιχειρήσεις που απασχολούσαν δούλους. Ο Heath (2007: 25) εξηγεί ότι μέσω της γνωστής διαδικασίας κωμικής διαστρέβλωσης ο Αριστοφάνης παρουσιάζει μια υπερβολική εικόνα των εμπορικών δραστηριοτήτων του Κλέωνα. Η υπερβολή είναι τόσο μεγάλη που καταλήγει στη δημιουργία του κωμικού τύπου του χυδαίου βυρσοδέψη. Το πορτρέτο του Κλέωνα είναι αστέιο εν μέρει επειδή αναγνωρίζεται ως φανταστικό. Η αντίφαση ανάμεσα στην καρικατούρα του βυρσοδέψη και την πραγματικότητα αποτελεί μία σημαντική πηγή δια-

σκέδασης. Όπως και ο κωμικός ποιητής έτσι και ο ρήτορας δεν δεσμεύεται να παρουσιάσει την αληθινή μορφή των γεγονότων, αλλά ενδιαφέρεται αποκλειστικά και μόνο να σπιλώσει με κάθε ψεύδος τη φήμη του αντιπάλου του.

III. Πολιτικές διαμάχες και επιθέσεις στους ρητορικούς λόγους

Οι Αθηναίοι ρήτορες χρησιμοποιούσαν πολύ συχνά και με εφευρετικό τρόπο τη λοιδορία για την αμαύρωση του χαρακτήρα του αντιπάλου τόσο στις δικανικές υποθέσεις όσο και στην Εκκλησία του δήμου. Οι ισχυρισμοί τους εναντίον των αντιπάλων δεν ήταν μόνο ξεκάθαρες συκοφαντίες αλλά και υπερβολές που βασιζόνταν σε φήμες. Με την κατάλληλη στρατηγική, συκοφαντίες και υπερβολές μετατρέπονταν σε σοβαρότατες κατηγορίες. Ο στόχος του ρήτορα ήταν να αποδείξει ότι ο αντίπαλός του είχε επιδείξει συμπεριφορά που δεν άρμοζε σε Αθηναίο πολίτη.

Στα τέλη του 5ου και τον 4ο π.Χ. αι. ο όρος *ρήτωρ* δήλωνε συνήθως τους ενεργούς πολιτικούς άνδρες που απευθύνονταν στην Εκκλησία ή εμπλέκονταν ως διάδικοι σε πολιτικές δίκες. Στο πλαίσιο της δυσφήμισης οι χαρακτηρισμοί για τους ρήτορες είναι ως επί το πλείστον αρνητικοί γιατί συνδέονται άμεσα με την αποδοκιμασία των Αθηναίων προς όλους όσους είχαν ρητορικές ικανότητες και συνεπώς μπορούσαν να τους εξαπατήσουν. Σύμφωνα με τη θετική αποτίμηση, οι ρήτορες ήταν οι καταλληλότεροι σύμβουλοι και ηγέτες του λαού.²² Όπως παρατηρεί ο Ober (1996: 26), οι Αθηναίοι θεωρούσαν επαρκέστατη εκπαίδευση το γεγονός ότι ένας πολίτης συμμετείχε αποτελεσματικά στη συλλογική διαδικασία λήψης αποφάσεων ανατρεφόμενος σε μια δημοκρατική πόλη. Στις δημόσιες πολιτικές αντιπαραθέσεις, συχνά οι δημόσιοι ομιλητές αυτοπα-

²² Για την αντιφατική αντιμετώπιση των ρητόρων, βλ. Ober 2003: 173.

ρουσιάζονταν ως απλοί πολίτες, ενώ κατηγορούσαν τους αντιπάλους για τη ρητορική τους δεινότητα που απειλούσε τη συλλογική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Τέτοιου είδους επιθέσεις εκμεταλλεύονταν την καχυποψία των Αθηναίων για κάθε είδους ατομική εξειδικευμένη πολιτική γνώση.²³

Οι πολιτικοί άνδρες και δημόσιοι ομιλητές έπρεπε να διαθέτουν ελεύθερο χρόνο και την οικονομική ευχέρεια ώστε να μπορούν να ασχοληθούν αποτελεσματικά με την εξωτερική πολιτική και τα οικονομικά ζητήματα της πόλης. Κατ' ουσίαν, λοιπόν, ο πλούτος ή το να ανήκει κανείς στην εύπορη τάξη αποτελούσε προϋπόθεση για την άσκηση της πολιτικής.²⁴ Παρ' όλα αυτά οι απόψεις των Αθηναίων όσον αφορά την τάξη των πλουσίων, και κατ' επέκταση των πλουσίων ρητόρων και του ρόλου τους στην κοινωνία και την πολιτική, άλλαζαν σύμφωνα με την περίσταση. Όπως θα δούμε εξετάζοντας την αντιπαράθεση μεταξύ του Αισχίνη και του Δημοσθένη, ο οικογενειακός πλούτος γινόταν αποδεκτός από τον λαό μόνο αν διετίθετο σε διάφορες λειτουργίες για το συμφέρον της πόλης, ενώ ο αποκτηθείς πλούτος όφειλε να αποδειχθεί ότι ήταν προϊόν μόχθου και όχι δωροδοκίας. Η απόκτηση και η σωστή διαχείριση του πλούτου απαιτούσε την αίσθηση του μέτρου.

Οι ρήτορες χρησιμοποιούσαν την καταγωγή των προγόνων των διαδίκων ως κοινό τόπο με θετική αλλά και με αρνητική σημασία αναλόγως με τους στόχους που εξυπηρετούσαν σε κάθε υπόθεση.²⁵ Με την ανάπτυξη του δημοκρατικού πολιτεύματος, η ιδεολογία της συμμετοχής στα κοινά ήταν κεντρική στην επιχειρηματολογία των ρητόρων. Έτσι, π.χ., ο Αισχίνης στον λόγο του *Περί της παραπροσβείας* αναφέρει

²³ Για την περιθωριοποίηση του Νικομάχου ως ειδικού σε θέματα νόμων στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ., βλ. παρακάτω III.2.

²⁴ Ober 2003: 186.

²⁵ Για παραδείγματα του τόπου με τη θετική ή αρνητική του σημασία, βλ. Ober 2003: 385-86.

ως τεκμήρια της συμμετοχής του στα κοινά την εφηβική του υπηρεσία (2.167) και τον σεβασμό του στους προγονικούς βωμούς και τάφους (2.152). Ο γεννημένος Αθηναίος πολίτης θεωρείτο ότι είχε έμφυτο τον σεβασμό στη δημοκρατία και ότι συνεπώς θα την υπερασπιζόταν ανά πάσα στιγμή. Αντίθετα, ο βαρβαρικής καταγωγής πολιτικός δεν θα συμμεριζόταν τα συμφέροντα των γνήσιων Αθηναίων πολιτών και θα υιοθετούσε μια τακτική που θα κρινόταν αναξιόπιστη ή επιβλαβής για το κοινό συμφέρον.²⁶ Ο ρητορικός τόπος της βαρβαρικής καταγωγής και συγκεκριμένα η κατηγορία ότι «ο αντίδικός μου δεν είναι πολίτης» στόχευε στο να δημιουργήσει αμφιβολίες ως προς την έμφυτη φιλοπατρία του αντιπάλου.²⁷ Ο τόπος «ο αντίδικός μου είναι δούλος» αποτελεί παραλλαγή ή επίταση του γενικότερου ρητορικού τύπου «δεν είναι γεννημένος πολίτης», και στόχευε στο να τονίσει την αναξιοπιστία και την αγνωμοσύνη του αντιπάλου (Δημ. 18.129-30), την εχθρότητά του για το πολιτικό καθεστώς (Αισχίν. 2.79) και τέλος να προκαλέσει υποψίες ως προς την πλήρη συμμετοχή του στην κοινή καταγωγή (Αισχίν. 3.169-70).

III.1. *Αισχίνης και Δημοσθένης: Αθηναίοι πολιτικοί*

Η αντιπαράθεση των δύο ρητόρων ξεκίνησε την άνοιξη του 346 π.Χ., όταν οι Αθηναίοι συμφώνησαν να διαπραγματευτούν την ειρήνη και συμμαχία με τον Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας, την ονομαζόμενη Φιλοκράτειο ειρήνη. Το κλίμα των διαπραγματεύσεων ήταν έντονο και προκλήθηκαν αντιπαλότητες ανάμεσα στους δέκα Αθηναίους πρεσβευτές, στους οποίους συγκαταλέγονταν ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης. Αυτές οι διαφωνίες σύντομα οδήγησαν σε μία σειρά πολιτικών δικών στα αθηναϊκά δικαστήρια. Η πρώτη τους αντιπαράθε-

²⁶ Βλ. Αισχίν. 2.22, 183, 3.172.

²⁷ Βλ. Ober 2003: 406 κ.εξ.

ση, που αφορούσε τη διαγωγή τους κατά την πρεσβεία προς τον Φίλιππο το 346 π.Χ., οδηγήθηκε στα δικαστήρια το 343 π.Χ., όπου και εκφωνήθηκαν και οι δύο λόγοι *Περί της παραπρεσβείας* από τον Δημοσθένη (19) και από τον Αισχίνη (2). Με αφορμή το ψήφισμα του Κτησιφώντα να τιμηθεί ο Δημοσθένης με στέφανο, ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης ξαναβρέθηκαν αντίδικοι στο δικαστήριο (Αισχίν. 3 και Δημ. 18).²⁸

Η καταγωγή, η ανατροφή, το οικογενειακό περιβάλλον καθώς και σημαντικοί σταθμοί στη σταδιοδρομία του αντιπάλου τους είναι οι σημαντικότεροι στόχοι λειδορίας τόσο του Δημοσθένη όσο και του Αισχίνη. Οι ψευδείς και ακραίες κατηγορίες που ανταλλάσσουν οι δύο ρήτορες αντλούν συστηματικά την έμπνευσή τους από τον ρητορικό τόπο της δουλικής καταγωγής σε άμεση σχέση με την επαγγελματική τους δραστηριότητα και τον πλουτισμό τους.

Μέσα στο πλαίσιο του πολιτικού ανταγωνισμού ο Δημοσθένης μιλά περιφρονητικά για την οικογένεια του Αισχίνη με στόχο αφ' ενός να τον γελοιοποιήσει και να διασκεδάσει το κοινό και αφ' ετέρου να πείσει για την αναξιότητά του ως δημόσιου ομιλητή προκειμένου ο ίδιος να κερδίσει την εύνοια των δικαστών. Ο Δημοσθένης κατηγορεί τον Αισχίνη ότι δεν έχει ευγενική καταγωγή, περιγράφει τον πατέρα του ως δούλο με ταπεινή απασχόληση και τη μητέρα του, η οποία καθώς φαίνεται ήταν ιέρεια και συνδεόταν με την εκτέλεση μυστηριακών τελετών, την παρουσιάζει ακόμα πιο περιφρονητικά ως πόρνη (Δημ. 18.129). Ο τόπος της δουλικής προέλευσης ενισχύεται ρητορικά από τον υπαινιγμό ότι η πολιτογράφηση τόσο των γονέων του όσο και του ίδιου του Αισχίνη έγινε με απάτη και τη χρήση άνομων μέσων. Συγκεκριμένα, ο Δημοσθένης (Δημ. 18.130) κατηγορεί τον Αισχίνη ότι είχε πρόσφατα γίνει Αθηναίος πολίτης και είχε αλλάξει το όνομα

²⁸ Για το πλαίσιο των δύο αυτών δικών, βλ. Carey 2000: 10-14.

του πατέρα του από Τρόμη σε Ατρόμητος και της μητέρας του από Έμπουσα²⁹ σε Γλαυκοθέα.

Σε απάντηση των συκοφαντιών του Δημοσθένη, ο Αισχίνης περιγράφει την ιστορία της καταγωγής του και αναφέρει ότι ο πατέρας του, ο Ατρόμητος, ήταν μέλος του μικρού δήμου Κοθοκίδαι και δεν κληροδότησε στους γιους του ούτε μεγάλο πλούτο ούτε υψηλή καταγωγή.³⁰ Ο ίδιος ο Αισχίνης εξαιρεί τη φιλοπατρία του πατέρα του και ισχυρίζεται ότι είχε χάσει την περιουσία του εξαιτίας του πολέμου (Αισχίν. 2.147). Η μαρτυρία αυτή δεν συνιστά κάποια ιδιαίτερη διακρίση: είναι πιθανότερο ότι όλα τα μέλη της οικογένειας του Αισχίνη ανήκαν απλώς σε μια φρατρία που συνδεόταν πατροπαράδοτα με το αρχαίο γένος των Ετεοβουτάδων, απ' όπου προέρχονταν οι ιέρειες της Αθηνάς Πολιάδος.

Η μητέρα του Αισχίνη καταγόταν από μια αρκετά πλουσιότερη και διακεκριμένη οικογένεια και λεγόταν Γλαυκοθέα ως κόρη του ονομαζόμενου Γλαύκου από τις Αχαρνές. Ο αδελφός της Κλεόβουλος ήταν φημισμένος στρατηγός και δημόσιος μάντης (Αισχίν. 2.78).³¹

²⁹ Η ονομασία προέρχεται από το γεγονός ότι «κάνει τα πάντα». Η Έμπουσα αναφέρεται και ως το τέρας που τρώει παιδιά και τρομάζει τον Ξανθία και τον Διόνυσο στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη (285-93). Η ετικέτα του πανούργου ίσως να υποδηλώνει γενική ασωτία και έλλειψη ηθικών αναστολών· βλ. Worman 2008: 270 με τη σημ. 191. Όσον αφορά το όνομα Έμπουσα, μερικοί μελετητές ισχυρίζονται ότι πρόκειται για παρόνομα που αποδιδόταν σε πόρνες και χρησιμοποιείται υποτιμητικά για τη μητέρα του Αισχίνη (Yunis 2001: 187), ενώ άλλοι το συνδέουν με έναν κοινό τόπο αστείων για τις μητέρες (Harding 1987: 30· Hunter 1990: 317-18).

³⁰ Fisher 2001: 8.

³¹ Οι κατηγορίες εναντίον της μητέρας του Αισχίνη πιθανώς συσχετιζόνταν με το γεγονός ότι εκείνη ως ιέρεια εκτελούσε μυστηριακή μύηση σε θρησκευτικούς θιάσους, καθώς επίσης και με το ότι ο αδελφός της μητέρας του Αισχίνη ήταν μάντης (βλ. ό.π.: 9-10).

Ο Αισχίνης παντρεύτηκε την κόρη ενός Φιλόδημου από την Παιανία, ο οποίος μάλλον ανήκε στις εύπορες οικογένειες. Ο Δημοσθένης προσβάλλει τους δύο αδελφούς της γυναίκας του Αισχίνη χρησιμοποιώντας απαξιωτικά παρωνόματα: τον ένα τον περιγράφει ως σιχαμένο Νικία που νοίκιασε τον εαυτό του στον Χαβρία για ένα ταξίδι στην Αίγυπτο, ενώ τον άλλο τον αποκαλεί καταραμένο Κυριβίωνα, που κατά τη διάρκεια των οργιαστικών τελετών περιφερόταν χωρίς τη μάσκα του (Δημ. 19.287).³²

Είναι φανερό ότι ο Αισχίνης προέρχεται από φτωχή οικογένεια, γεγονός το οποίο έντεχνα εκμεταλλεύεται ο Δημοσθένης για να τονίσει την ταπεινή του καταγωγή και να τον μειώσει. Οι επιθέσεις όμως που εκτοξεύει ο Δημοσθένης ενάντια σε όλα τα μέλη της οικογένειας του Αισχίνη είναι ως επί το πλείστον ψευδείς και αποτελούν ρητορικές υπερβολές. Ο Δημοσθένης κάνει χρήση κωμικών τόπων για να πλάσει έναν τύπο αναξιόπιστο και αταίριαστο με το ιδεώδες του Αθηναίου πολίτη.

Ο Δημοσθένης από την άλλη πλευρά προέρχεται από εύπορη οικογένεια. Είχε τέτοια οικονομική άνεση ώστε να μπορέσει από νωρίς να δραστηριοποιηθεί στη δημόσια ζωή της πόλης. Παρά το γεγονός ότι η καταγωγή και η ευμάρεια του Δημοσθένη ήταν αδιάψευστες, ο Αισχίνης τον κατηγορεί ως «νόθο γιο του μαχαιροποιού Δημοσθένη» (2.93) και «Σκύθη, που συντάσσει λόγους επ' αμοιβή» (2.180). Εφευρίσκει μάλιστα μία λεπτομερή ιστορία για την υποτιθέμενη δουλική καταγωγή του Δημοσθένη, ανάγοντάς την στη μητέρα του

³² Είναι πιθανό να υπήρχε ένας σύνδεσμος με τον Φίλωνα, τον αδελφό της γυναίκας του Αισχίνη, που παρωνομάζει ο Δημοσθένης «Νικία», και που ήταν μισθοφόρος στρατιώτης με τον Χαβρία στην Αίγυπτο. Ο άλλος αδελφός, ο οποίος κανονικά ονομαζόταν Επικράτης, είχε δεχτεί την υποστήριξη του Αισχίνη όταν είχε κατηγορηθεί για ανάρμοστη συμπεριφορά. Βλ. ό.π.: 17.

και τον παππού του (Αισχίν. 3.171-172). Όπως εξηγεί ο Carey (2000: 223, σημ. 194), ακόμα και αν η ιστορία αυτή είναι αληθινή σε γενικές γραμμές, δεν επηρεάζει την υπηκοότητα και πολιτική ταυτότητα του Δημοσθένη.³³ Η αναφορά στη σκυθική καταγωγή προφανώς αντανακλά το γεγονός ότι η μητέρα του δεν προερχόταν από το σύνολο των Αθηναίων πολιτών.³⁴ Είναι αξιοσημείωτο ότι και ο Δείναρχος αναφέρεται στη σκυθική καταγωγή του Δημοσθένη και λέει χαρακτηριστικά: τὸν δὲ κατάπτυστον τοῦτον καὶ Σκύθην (Δείν. 1.15).

Στο πλαίσιο της λοιδορίας, το μοτίβο της ταπεινής, δουλικής εργασίας είναι προφανώς επέκταση του τύπου της δουλικής καταγωγής. Έτσι, ο Δημοσθένης χαρακτηρίζει τις ενασχολήσεις του Αισχίνη κατάλληλες για άτομο χαμηλής κοινωνικής τάξης. Η απασχόληση του Αισχίνη στο σχολείο του πατέρα του ήταν δουλειά οικιακού δούλου, οἰκέτου (Δημ. 18.258). Όπως αναφέρει ο Ober (2003: 410), είναι εντυπωσιακό, ότι η χειρωνακτική εργασία χαρακτηρίζεται ως εκ φύσεως δουλοπρεπής, μία άποψη πιθανώς υβριστική προς τους περισσότερους Αθηναίους που υποχρεωτικά εργάζονταν σε εξίσου ταπεινές εργασίες για βιοποριστικούς λόγους. Επειδή, όμως, η έμφαση δίνεται στη δουλική καταγωγή του πατέρα του, η αναφορά στην εργασία του Αισχίνη εντάσσεται στο

³³ Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο νόμος πολιτογράφησης του Περικλή του 451 π.Χ. όριζε ότι για να είναι κάποιος Αθηναίος πολίτης έπρεπε να είναι και οι δύο γονείς του Αθηναίοι πολίτες. Στη διάρκεια όμως του Πελοποννησιακού Πολέμου δεν τηρήθηκε ο νόμος αυτός και επανήλθε σε ισχύ μετά το τέλος του πολέμου, που συμπίπτει και με την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403 π.Χ. Η μητέρα του Δημοσθένη είχε σίγουρα γεννηθεί πριν το 403 κι έτσι ο νόμος αυτός δεν αφορούσε ούτε την ίδια ούτε και τον Δημοσθένη.

³⁴ Μία ομάδα Σκυθών τοξοτών που θεωρούνταν δημόσιοι δούλοι διαφύλαττε την τάξη στα δικαστήρια και την Εκκλησία του δήμου (βλ. Hansen 1991: 121-22). Η σκυθική καταγωγή πιθανώς παρέπεμπε σε δουλική προέλευση.

πλαίσιο της κοινωνικής θέσης ενός δούλου. Παράλληλα, ο Δημοσθένης αναφέρεται λεπτομερώς και περιφρονητικά στις ασχολίες του Αισχίνη ως βοηθού της μητέρας του κατά την εκτέλεση μυστηριακών τελετών. Μετά την ενηλικίωσή του ο Αισχίνης επιδόθηκε σε εξίσου ταπεινές ασχολίες: υπηρέτησε ως «ολέθριος γραμματέας» των αρχόντων (Δημ. 19.98, 200 και 18.127, 209, 261, 265), «τριταγωνιστής» στο θέατρο, «σπερμολόγος», «περίτριμμα άγορᾶς» (18.127).³⁵

Στον λόγο *Περί του στεφάνου* (18), ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί μία σειρά από νεολογισμούς ή επίθετα που προέρχονται από την κωμωδία στοχεύοντας να αποδώσει στον Αισχίνη τον κωμικό χαρακτήρα του αλαζόνα με τις ιδιότητες του πολιτικού μίσθαρνου, του ψευτογιατρού και του ηθοποιού τρίτης επιλογής.³⁶ Η δημιουργία ενός φανταστικού κωμικού ήρωα δικαιολογεί και την υπερβολική χρήση ψευδών καταγγελιών όσον αφορά τη δουλική καταγωγή και επαγγελματική δραστηριότητα του Αισχίνη.

Ο Δημοσθένης συμπεριλαμβάνει στην επίθεσή του και τις ταπεινές ασχολίες των συγγενών του Αισχίνη: ο Φιλοχάρης, αδελφός του Αισχίνη, ζωγραφίζει θήκες και τύμπανα, ενώ οι άλλοι αδελφοί του είναι υπογραμματείς και κατέχουν ασήμαντες θέσεις (19.237, 249, 281· 18.129).

Σε αντίθεση προς την οικογενειακή κατάσταση του Αισχίνη, ο Δημοσθένης τονίζει ότι ο ίδιος είχε από παιδί την καλή τύχη να φοιτά στα σχολεία που αρμόζουν στα παιδιά των ελευθέρων, και είχε όσα χρειάζονται για να μην αναγκα-

³⁵ Ο χαρακτηρισμός *περίτριμμα άγορᾶς*, που παραπέμπει στην κωμική χρήση του χαρακτηρισμού *περίτριμμα δικῶν* (Αριστοφ. *Νεφ.* 447), ενισχύει την υποτιμητική αναφορά στον Αισχίνη, περιγράφοντας τον ως «θαμώνα της αγοράς»: βλ. Halliwell 2008: 231. Για τις υποδηλώσεις συκοφαντικής δραστηριότητας, βλ. Wortman 2004: 19 κ.εξ.

³⁶ Βλ. Rowe 1966: 397-406.

σθεί λόγω ανέχειας να ασκεί ανάρμοστο επάγγελμα. Ο Δημοσθένης (18.19-20) επισημαίνει ότι ο πατέρας του είχε διατελέσει πολλές φορές λειτουργός και ο ίδιος σκοπεύει να τον μιμηθεί. Μετά δε την ενηλικίωσή του προσέφερε υπηρεσίες τις οποίες επέτρεπε η οικονομική του κατάσταση, δηλ. *χορηγία*, *τριηραρχία*, καθώς και εισφορές στο δημόσιο ταμείο (Δημ. 18.257). Επιθυμεί να δείξει ότι το προσωπικό του συμφέρον ταυτίζεται με το δημόσιο συμφέρον επιχειρώντας με τον τρόπο αυτό, να αποδείξει τη φιλοπατρία του.

Αντίθετα κατηγορεί τον Αισχίνη για τον αιφνίδιο πλουτισμό του ως ένδειξη αγνωμοσύνης, όπως δηλώνεται στη ρητορική υπερβολή ότι είναι πονηρός «αν και έγινε από δούλος ελεύθερος και από φτωχός πλούσιος χάρη στον δήμο» (18.131).³⁷ Ο ίδιος ο Αισχίνης (3.218) αναφέρει ότι έχει επαρκή έσοδα ώστε να είναι υπεράνω δωροληψίας. Παρ' όλα αυτά κατηγορείται ότι αν και πλούσιος δεν συνεισέφερε στην έκτακτη εισφορά (Δημ. 18.312) και ότι έκανε αναγκαστικές δωρεές (Δημ. 21.154, 156). Επιπλέον, ο Δημοσθένης (19.314) τον χλευάζει για την αβάσιμη αξίωσή του να θεωρείται γαιοκτήμονας και επιφανής, και ισχυρίζεται ότι η αιφνίδια απόκτηση πλούτου του Αισχίνη είναι αποτέλεσμα των δωροδοκιών του από τον Φίλιππο.

Ο Δημοσθένης διαχωρίζει τη στάση του ως προς τον πλούτο και τη φτώχεια και δηλώνει χαρακτηριστικά:

ἐγὼ γὰρ οὐτ' εἶ τις πένιαν προπηλακίζει, νοῦν ἔχειν ἠγοῦμαι, οὐτ' εἶ τις ἐν ἀφθόνοις τραφεῖς ἐπὶ τούτῳ σεμνύνεται. (Δημ. 18.256).

[Προσωπικώς δεν θεωρώ συνετή την προσβλητική αναφορά στη φτώχεια ούτε θεωρώ ότι μπορεί κανείς να κομπάζει χάρη στην άνετη ανατροφή του.]

³⁷ Πρόκειται για μια στερεότυπη διατύπωση πολιτικής λοιδορίας που χρησιμοποιείται τόσο στη ρητορεία όσο και στην κωμωδία. Γενικότερα, για τη δουλική συμπεριφορά και αγνωμοσύνη του Αισχίνη, βλ. Ober 2003: 354-358.

Είναι εμφανές ότι ο Δημοσθένης διαφοροποιείται από τον Αισχίνη ως προς την κοινωνική και οικονομική του θέση και κατ' επέκταση επιχειρεί από τη μια πλευρά να κερδίσει ο ίδιος την εμπιστοσύνη των Αθηναίων τονίζοντας την πολιτική του ιδιότητα και τις αγαθοεργίες του και από την άλλη να περιθωριοποιήσει τον αντίπαλό του ως γιο δούλου και συνεπώς εχθρό του αθηναϊκού λαού. Όπως παρατηρεί ο Ober (2003: 354), ο Δημοσθένης προσδοκούσε ότι οι Αθηναίοι θα τον θεωρούσαν πλούσιο και άξιο λόγω του πλούτου του και τον Αισχίνη φτωχό που απέκτησε πρόσφατα πλούτο και συνεπώς ανάξιο.

Ο Αισχίνης με τη σειρά του επικεντρώνεται στον τρόπο χρήσης του πλούτου του Δημοσθένη και τον κατηγορεί χαρακτηριστικά:

σὺ δὲ πλουτεῖς καὶ ταῖς ἡδοναῖς ταῖς σαντοῦ χορηγεῖς.

(Αισχίν. 3.240)

[Είσαι πλούσιος και υπηρετείς ως χορηγός τη δική σου καλοπέραση.]

Επίσης ο Αισχίνης κατηγορεί τον Δημοσθένη ότι στράφηκε στη λογογραφία για βιοποριστικούς λόγους, επειδή είχε σπαταλήσει την πατρική του περιουσία (Αισχίν. 3.173). Ο Δείναρχος (1.36) τονίζει την υβριστική συμπεριφορά των πλουσίων και κατηγορεί τον Δημοσθένη ότι δεν εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία της απουσίας του Αλεξάνδρου στην Ινδία ώστε να υποκινήσει μία αντιμακεδονική εξέγερση, αλλά ο ίδιος προτίμησε να ζει μέσα στην πολυτέλεια σε περίοδο συμφορών. Δεδομένου ότι δεν μπορούσε κάποιος να αρνηθεί την άνετη παιδική ηλικία του Δημοσθένη, η έμφαση δίνεται στη σπατάλη του πλούτου του.

Ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης επιχειρούν να αποτρέψουν το αίσθημα του φθόνου των Αθηναίων όσον αφορά τον πλουτισμό και την οικονομική τους ευμάθεια αναφερόμενοι

στην εγκράτεια και στη μετριοπάθειά τους. Ο Δημοσθένης (18.258) περιγράφει λιτά την εξαιρετική του ανατροφή και σταδιοδρομία και αυτοπαρουσιάζεται ως απλός οπλίτης, ενώ και ο Αισχίνης (3.218) δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον εγκρατή του βίο.

Ένας άλλος τύπος επιχειρήματος στο πλαίσιο της πολιτικής λοιδορίας που σχετίζεται με τον τόπο της καταγωγής αφορά στη ρητορική δεινότητα και αυτοπαρουσίαση των ρητόρων. Ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης κατηγορούν ο ένας τον άλλο ως μιμητή της αλήθειας και μηχανορράφο. Ο Δημοσθένης (19.216-17) τονίζει ότι ο Αισχίνης είναι εξαιρετικά ικανός στην απάτη και ότι παραποιεί την αλήθεια αγορεύοντας με δραματική ένταση, δυνατή φωνή και εντυπωσιακές χειρονομίες αντλώντας έμπνευση από τη στάση του σώματος και τις κινήσεις του Σόλωνα.³⁸ Κατηγορεί τον Αισχίνη για τα χαρακτηριστικά αυτά ως στοιχεία που ευνοούν τη βίαιη και υβριστική συμπεριφορά (Δημ. 18.138). Ο Δημοσθένης δεν μπορεί να αρνηθεί την ευγλωττία και τη ρητορική δεινότητα του Αισχίνη ως ομιλητή· επιχειρεί όμως να αποσπάσει την προσοχή του κοινού ισχυριζόμενος ότι ένας καλός ομιλητής δεν είναι απαραίτητως και ακέραιος πολιτικός (Δημ. 19.330).³⁹

Ο Αισχίνης από την άλλη πλευρά αποδίδει τον υποτιμητικό χαρακτηρισμό *κίναιδος* στον Δημοσθένη, αναφερόμενος στη «μαλθακή» και «ανήθικη» ζωή του (Αισχίν. 2.88, 99,

³⁸ Δημ. 19.251. Ο Δημοσθένης τονίζει τη διαφοροποίηση των δύο δημόσιων ομιλητών, του Αισχίνη και του Σόλωνα, ως προς τα κίνητρά τους και την πνευματική τους ικανότητα καταλήγοντας στο χλευαστικό σχόλιο ότι ο Αισχίνης σηκώνει μεν ψηλά τα χέρια του αλλά με τις παλάμες ανοιχτές για δωροδοληψία (19.255). Για τη συσχέτιση του επαγγέλματος του ηθοποιού με το επάγγελμα του δημόσιου ομιλητή, βλ. Fisher 2001: 14-16.

³⁹ Για ζητήματα παράστασης και ομιλίας των ρητόρων, βλ. ό.π.: 12-20, 151-52, 266-67, 351.

151). Γενικότερα, παρουσιάζει τον Δημοσθένη σαν έναν φοβισμένο ομιλητή, με αδύναμη φωνή και έλλειψη ρητορικής δεινότητας (Αισχίν. 2.113, 157), σαν «μάγο» που χρησιμοποιεί απατηλά και δόλια μέσα (Αισχίν. 2.124), και τέλος σαν ψεύτη και μηχανορράφο (Αισχίν. 2.153, 3.137).

Η Worman (2004: 1-25 και 2008: 213-274) έχει συσχετίσει με πολύ πειστικό τρόπο την αντιπαράθεση ανάμεσα στον «φωνακλά» Αισχίνη και τον «συγκρατημένο» Δημοσθένη με τη βιαιότητα του ενός και τις τάσεις παθητικής σεξουαλικής συμπεριφοράς του άλλου. Παρατηρεί ότι η διαφήμιση και προώθηση των ταλέντων του Αισχίνη συνδέονται με τις δουλικές του δραστηριότητες στο παρελθόν, και ιδιαίτερας με τη θεατρική του εμπειρία καθώς και τη συμμετοχή του σε θρησκευτικές μυστηριακές τελετές, ώστε να τονίζεται η έλλειψη της ακεραιότητάς του, η απάτη και διαφθορά του. Από την άλλη πλευρά, η παρουσίαση του Δημοσθένη από τον Αισχίνη ως ενός φοβισμένου ομιλητή με σιγανή φωνή και κακή υπόκριση τονίζει την αδυναμία του και ως εκ τούτου τη θηλυπρέπειά του. Οι κατηγορίες που ανταλλάσσουν ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης, όσον αφορά το ρητορικό ύφος του καθενός, δημιουργούν με τη ρητορική τους υπερβολή τις κωμικές «καρικατούρες» δύο διεφθαρμένων και πληρωμένων ρητόρων.

Η υπεράσπιση και των δύο ρητόρων στηρίχτηκε στην επίδειξη αριστοκρατικών χαρακτηριστικών και συμπεριφορών, αλλά επιχείρησαν ταυτοχρόνως να αποδείξουν με κάθε τρόπο την αφοσίωσή τους στον δήμο. Τα αριστοκρατικά προσόντα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτά μόνο αν διετίθεντο προς όφελος του σώματος των πολιτών. Ο Ober (2003: 424-436) μιλά για επανεκτίμηση των όρων της καλοκαγαθίας και της ευγενικής καταγωγής και τη «δημοσιοποίηση» των ιδανικών αυτών με τέτοιο τρόπο ώστε να αποδεικνύεται η δύναμη της λαϊκής ιδεολογίας.

III.2. Νικόμαχος και Απολλόδωρος: πολιτικοί δουλικής καταγωγής

Μαρτυρούνται στους σωζόμενους δικανικούς λόγους δύο «αληθινές» περιπτώσεις πολιτικών ανδρών δουλικής καταγωγής που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον,⁴⁰ καθώς εκμεταλλεύονται την προκατάληψη των Αθηναίων προς τους δούλους. Πρόκειται για τον Νικόμαχο, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην καταγραφή του κώδικα των αθηναϊκών νόμων την τελευταία δεκαετία του 5ου π.Χ. αι. και κατηγορήθηκε στο δικαστήριο το 399 π.Χ. για κακή διαχείριση του δημοσίου αξιωματός του, και για τον Απολλόδωρο, τον γιο του Πασίωνα, ο οποίος θέλησε να αναδειχθεί ως σημαντικός πολιτικός άνδρας στο πολιτικό προσκήνιο της Αθήνας στα μέσα του 4ου π.Χ. αι.

Η περίπτωση του Νικόμαχου μάς είναι γνωστή από τον λόγο του Λυσία *Κατά Νικομάχου* (Λυσ. 30). Ο Νικόμαχος ήταν γιος ενός δημόσιου δούλου ο οποίος ανέλαβε τη θέση του *ἀναγραφέως* των αθηναϊκών νόμων⁴¹ (σε δύο περιόδους: 410-406 π.Χ. και 404-399 π.Χ.) παρά την καταγωγή του. Ο λόγος δεν παρέχει καμία μαρτυρία για τη δουλική θέση του πατέρα του Νικόμαχου, και συνεπώς η αξιοπιστία των ισχυρισμών του κατηγορού είναι αμφισβητήσιμη. Η συχνότητα,

⁴⁰ Στην παρούσα μελέτη δεν αναλύεται η περίπτωση του Αγοράτου (πβ. παραπάνω, κεφ. I.1), ο οποίος επίσης αποτέλεσε στόχο επιθέσεων για τη δουλική του προέλευση, καθώς δεν υπάρχουν ενδεικτικά στοιχεία για την πολιτική του ταυτότητα, αλλά ήταν κατά πάσα πιθανότητα ένας προνομιούχος μέτοικος· για λεπτομερή πραγμάτευση της κοινωνικής θέσης του Αγοράτου, βλ. Volonaki 1998: 13-19.

⁴¹ Οι *ἀναγραφείς* ήταν υπεύθυνοι για την αναδημοσίευση όλων των αθηναϊκών νόμων που ήταν σε χρήση στα τέλη του 5ου π.Χ. αι., καθώς έπρεπε να τροποποιηθούν ή να αλλάξουν. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη διαδικασία αναδημοσίευσης, βλ. Volonaki 2001: 137-167.

όμως, της επίθεσης συγκριτικά με την έκταση του λόγου δείχνει ότι ο Νικόμαχος θα πρέπει να ήταν ευάλωτος στο ζήτημα αυτό. Αν και ο Λυσίας φαίνεται να συμπτύσσει συνειδητά τη χρονική περίοδο που μεσολάβησε ανάμεσα στη δουλική και την παρούσα κοινωνική θέση του αντιπάλου, μπορούμε να δεχτούμε τη δουλική καταγωγή ως γεγονός (Λυσ. 30.2).

Ο Νικόμαχος κατηγορείται για κατάχρηση εξουσίας και παράταση του αξιώματός του χωρίς να λογοδοτήσει (Λυσ. 30.3-4), αλλά καθώς φαίνεται από τον λόγο, οι ίδιοι οι Αθηναίοι τού έδωσαν την εξουσία αυτή με απόφαση της Εκκλησίας του δήμου (Λυσ. 30.29). Αν και η υπόθεση του κατηγορού δεν είναι ισχυρή, χρησιμοποιεί επιχειρήματα πάθους που βασίζονται στη δουλική συμπεριφορά για να προκαλέσει την οργή, τον θυμό και την περιφρόνηση του ακροατηρίου· συγκεκριμένα, στο τμήμα όπου ο κατήγορος επιχειρεί να αποτρέψει τους δικαστές να αθώσουν τον Νικόμαχο (Λυσ. 30.26-28), τονίζει ότι ο Νικόμαχος όχι μόνο δεν έδειξε την ευγνωμοσύνη του προς τον αθηναϊκό λαό, αλλά επιπλέον καταχράστηκε τα δημόσια χρήματα και ακύρωσε τους νόμους του Σόλωνα (τούς Σόλωνος νόμους έλνμαινετο, 30). Ο κοινός ρητορικός τόπος της αντιδιαστολής του αντιπάλου, ιδιαιτέρως όταν εμπλέκεται σε υποθέσεις νομικής δραστηριότητας με καταξιωμένους πολιτικούς και νομοθέτες του παρελθόντος όπως ο Σόλων, ο Θεμιστοκλής και ο Περικλής (βλ. Αισχίν. 1.25-26, 183· Δημ. 22.25), είναι ρητορικά πιο αποτελεσματικός στην περίπτωση του Νικόμαχου, καθώς ένας πρώην δούλος συγκρίνεται με τον Σόλωνα, στον οποίο παραδοσιακά αποδίδονταν όλοι οι αθηναϊκοί νόμοι.

Η επίθεση εναντίον του ήθους του Νικόμαχου βασίζεται κυρίως στον τόπο της δουλικής προέλευσης και αποσκοπεί στο να προκαλέσει την απόρριψη και γελοιοποίησή του και συνοψίζεται στη φράση: *καίτοι ἀντί μὲν δούλου πολίτης γεγένηται, ἀντί δὲ πτωχοῦ πλούσιος, ἀντί δὲ ὑπογραμματέως νομοθέτης*

[και όμως έχεις γίνει από δούλος πολίτης, από πτωχός πλούσιος, από υπογραμματέας νομοθέτης, Λυσ. 30.27]. Η κατηγορία αυτή παραπέμπει στη στερεότυπη έκφραση πολιτικής λοιδορίας, όπως έχουμε δει να χρησιμοποιείται ευρέως τόσο στη ρητορεία όσο και στην κωμωδία.

Ο Νικόμαχος δεν ήταν ένας εξέχων πολιτικός, όπως ο Κλεοφών, ο Δημοσθένης, ο Αισχίνης ή ο Απολλόδωρος, ώστε να αποτελέσει στόχο πολιτικής λοιδορίας. Ήταν, όμως, ειδικός σε θέματα που αφορούσαν την κωδικοποίηση των αθηναϊκών νόμων και η εξειδικευμένη γνώση του τον καθιστούσε ευάλωτο σε συκοφαντίες. Ο Νικόμαχος είχε αποκτήσει εξουσία μέσω της εξειδίκευσής του και, ως εκ τούτου, ήταν επικίνδυνος καθώς είχε απομονωθεί από το πολιτικό σύστημα το οποίο δεν του παρείχε στήριξη.⁴² Οι Αθηναίοι χρειάζονταν τον Νικόμαχο για την κωδικοποίηση των νόμων τους, γι' αυτό και του επέτρεψαν να διατηρήσει το αξίωμα του *ἀναγραφέως* για μία μεγάλη χρονική περίοδο. Η διαβολή του Νικόμαχου ως *ὑπογραμματέως*, παρόμοια με τη δυσφήμιση του Αισχίνη από τον Δημοσθένη, χρησιμοποιείται για να τονίσει την υπαλληλική φύση και τα χαμηλά προσόντα που απαιτούνταν για τη δουλειά του παρουσιάζοντας τη θέση του ως μία δουλική ενασχόληση. Η απασχόληση ενός υπογραμματέα είναι ένα επιπλέον στοιχείο γελοιοποίησης που αντλεί ο Λυσίας από την πολιτική λοιδορία και την κωμική σάτιρα για να τονίσει την ταπεινή καταγωγή του Νικόμαχου.

Η μαρτυρία του Λυσίας όσον αφορά την πολιτική δράση του Νικόμαχου στα τέλη του 5ου π.Χ. αι. δείχνει ότι ήταν πλούσιος (30.27), ικανός ρήτορας (30.24) και είχε τη στήριξη πολιτικών προσώπων που βρίσκονταν σε υψηλές θέσεις και έδρασαν ως *συνήγοροί* του στη δίκη εκείνη (30.31 κ.εξ.). Παρ' όλα αυτά, ο Λυσίας τονίζει εμφατικά τη δουλική απασχόλη-

⁴² Για την περιθωριοποίηση των εξειδικευμένων υπαλλήλων από το αθηναϊκό πολιτικό σύστημα, βλ. Todd 1996: 101-31.

ση του Νικόμαχου, αποσιωπώντας την εξαιρετική δραστηριότητα της επαναδημοσίευσης των αθηναϊκών νόμων που απαιτούσε υψηλό επίπεδο κριτικής προσέγγισης, επιλογής και προώθησης αποφάσεων στην Εκκλησία του δήμου.⁴³ Ο Λυσίας συνδέει τη δουλκή προέλευση του Νικόμαχου με την εξειδίκευσή του στην καταγραφή των αθηναϊκών νόμων προκειμένου να γελοιοποιήσει αφ' ενός το έργο του Νικόμαχου και να προκαλέσει αφ' ετέρου την περιφρόνηση των δικαστών ώστε να πετύχει την καταδίκη του στο δικαστήριο. Προφανώς, μια τέτοιου είδους επίθεση αναμενόταν να βρει απήχηση λόγω των προκαταλήψεων που είχαν οι Αθηναίοι για τους πολιτογραφημένους δούλους, ιδιαιτέρως στα τέλη του 5ου π.Χ. αι., μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403 π.Χ.

Από τα μέσα του 4ου π.Χ. αι., οι παραχωρήσεις του δικαιώματος του πολίτη, ιδιαιτέρως σε δούλους τραπεζίτες,⁴⁴ γίνονταν όλο και πιο συχνές. Έτσι, ο Πασίων, δούλος δύο τραπεζιτών, του Αρχέστρατου και του Αντισθένη (Δημ. 36.43), απέκτησε την ελευθερία του, έγινε ιδιοκτήτης τράπεζας και αμέσως μετά πολιτογραφήθηκε Αθηναίος (394/3 π.Χ.) χάρη στις ευεργεσίες του προς την πόλη ([Δημ.] 59.2) και στη φιλία του με υψηλά ιστάμενα πρόσωπα. Ο Πασίων δεν αντιμετώπισε την προκατάληψη των Αθηναίων για τη δουλκή του καταγωγή, επειδή αυτοπεριορίστηκε «στον κλειστό κύκλο του Πειραιά» και συνέχισε να δείχνει την ευγνωμοσύνη του προς τον δήμο με τις υπηρεσίες του.⁴⁵

Αντίθετα, όμως, ο γιος του Πασίωνα, Απολλόδωρος, ο οποίος ήταν εξαιρετικά φιλόδοξος, επιθυμούσε να καθιερωθεί ως σημαντικός πολιτικός άνδρας και να υιοθετήσει τον τρόπο

⁴³ Βλ. σημ. 8.

⁴⁴ Trevett 1992: 161 κ.εξ.

⁴⁵ Trevett 1992: 178-79.

ζωής ενός πλούσιου και προνομιούχου νεαρού πολίτη. Ως πολιτογραφημένος Αθηναίος είχε υπερβεί το όριο της αρμόζουσας συμπεριφοράς και εμφανίστηκε να μέμφεται έναν πρώην δούλο για την καταγωγή του, τον Φορμίωνα.⁴⁶ Ο Απολλοδώρος ίσως είχε διαχωρίσει τη θέση του από εκείνη των Αθηναίων πολιτών ([Δημ.] 45.78), αλλά θεωρούσε τον εαυτό του καλύτερο από κάθε άλλον πολιτογραφημένο Αθηναίο, όπως για παράδειγμα τον Φορμίωνα, τον οποίο κατηγορήσε με περιφρόνηση για τη δουλική του προέλευση.

Η υπεροψία και υποκρισία του Απολλοδώρου δεν τον έκαναν δημοφιλή στη δημόσια ζωή της Αθήνας. Εξαιτίας του χαρακτήρα του και της θρασύτατης συμπεριφοράς του προς τον Φορμίωνα ήρθε εντέλει αντιμέτωπος με την προκατάληψη των Αθηναίων για τη δουλική του καταγωγή. Ο Απολλώδωρος δέχτηκε στο δικαστήριο επίθεση για την αγνωμοσύνη του προς τον αθηναϊκό δήμο ο οποίος είχε παραχωρήσει στην οικογένειά του το δικαίωμα του πολίτη (Δημ. 36.47-48). Στον συγκεκριμένο λόγο, ένας συνήγορος του Φορμίωνα χρησιμοποίησε τον ρητορικό τόπο της δουλικής καταγωγής ως μέρος της αμαύρωσης του χαρακτήρα του Απολλοδώρου, αφού τον είχε περιγράψει ως υπερφίαλο, άνδρα που αρέσκονταν στην πολυτελή εμφάνιση, που διατηρούσε ερωμένες ενώ

⁴⁶ Ο Φορμίων ήταν ένας δούλος του Πασίωνα, πατέρα του Απολλοδώρου, και είχε παρόμοια καριέρα μ' αυτήν του Πασίωνα. Έγινε ελεύθερος από δούλος, νοίκιασε την τράπεζα του Πασίωνα και απέκτησε το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη. Σύμφωνα με την υποτιθέμενη διαθήκη του Πασίωνα, ο Φορμίων παντρεύτηκε τη σύζυγο του Πασίωνα και έγινε επίτροπος του μικρότερου αδελφού του Απολλοδώρου, Πασικλή. Δέκα χρόνια αργότερα (350 π.Χ.), ο Απολλώδωρος κατηγορήσε τον Φορμίωνα για πλαστά οικογενειακά έγγραφα (Δημ. 36). Αφού απέτυχε να γίνει ακρόαση της υπόθεσης, επιτέθηκε εμμέσως στον Φορμίωνα με καταγγελίες για ψευδομαρτυρία εναντίον του Στέφανου, ενός μάρτυρα του Φορμίωνα ([Δημ.] 45, 46).

ήταν παντρεμένος, και ο οποίος περπατούσε συνοδεία δούλων σε δημόσιους χώρους. Η αντιπαράθεση μεταξύ Απολλοδώρου και Φορμίωνα είναι αποτέλεσμα της προσωπικής έχθρας των δύο ανδρών· είναι πιθανόν ότι ο Απολλόδωρος επιχείρησε να εδραιώσει τη δική του θέση ως πολίτη μέσα από αυτή τη διαμάχη. Ο ίδιος, όμως, ο Απολλόδωρος είναι πιο ευάλωτος στις κατηγορίες δουλικής προέλευσης και πολιτικής λαιδορίας, καθώς είναι πολιτικός και δημόσιος ομιλητής, ενώ ο Φορμίων ήταν ένας απλός τραπεζίτης που θα εξακολουθούσε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον αθηναϊκό δήμο.

Ο Απολλόδωρος, γόνος δούλου, κατάφερε να γίνει πολιτικός και ρήτορας και ως εκ τούτου έγινε στόχος πολιτικής λαιδορίας, όπως και οι άλλοι πολιτικοί του 4ου π.Χ. αι. Έτσι, αντιμετώπισε κατηγορίες που αφορούσαν τη δουλική του προέλευση, τον πλουτισμό του και τον υπερβολικό του τρόπο όσον αφορά την εμφάνιση και την ομιλία του. Οι κατηγορίες αυτές θυμίζουν τις κατηγορίες που αντάλλασσαν ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης. Στην περίπτωση, όμως, του Απολλοδώρου, οι επιθέσεις στη δουλική του προέλευση δεν χρησιμοποιούνταν απλώς για τη γελοιοποίησή του, αλλά και για την απομάκρυνσή του από το πολιτικό προσκήνιο της δημόσιας ζωής επειδή ήταν πολιτογραφημένος και όχι γεννημένος Αθηναίος πολιτικός. Οι κατηγορίες αυτές αποσκοπούσαν στο να προκαλέσουν τη δυσπιστία και εχθρότητα των δικαστών απέναντι στον Απολλόδωρο και να τον καταδικάσουν όχι μόνο για την ανάρμοστη και εκκεντρική συμπεριφορά του, αλλά και για το γεγονός ότι ήταν ένας πρώην δούλος.

IV. Συμπεράσματα

Στην πολιτική λαιδορία ένας κοινός ρητορικός τόπος αφορούσε την ταπεινή καταγωγή ενός πολιτικού άνδρα, και στην ακραία του μορφή τη δουλική καταγωγή, που χρησιμοποιεί-

ται ευρέως τόσο στην κωμωδία όσο και στη ρητορεία με σκοπό τη γελοιοποίηση, περιθωριοποίηση και συκοφαντική δυσφήμιση πολιτικών προσώπων. Ο τόπος της ταπεινής καταγωγής συνδέεται άμεσα και με άλλους ρητορικούς τρόπους δυσφήμισης, όπως για παράδειγμα τον πλούτο, την επαγγελματική απασχόληση και τον τρόπο εμφάνισης και ομιλίας των δημόσιων ομιλητών. Οι ρήτορες και αξιωματούχοι κατηγορούνται συνήθως για τον πλουτισμό τους μέσω της κατάχρησης της δημόσιας περιουσίας ή –αν είναι εκ γενετής πλούσιοι– για την αλαζονική τους συμπεριφορά. Καθώς οι πολιτικοί από το δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αι. είχαν αποκτήσει πλούτο από το εμπόριο και τις μικροεπιχειρήσεις τους, η ταπεινή επαγγελματική απασχόληση αποτελούσε στόχο της σάτιρας στην κωμωδία αλλά και της συκοφαντίας στα δικαστήρια.

Οι ρήτορες χρησιμοποιούν τον κοινό τόπο της δουλικής καταγωγής με δύο τρόπους. Πρώτον, επικαλούνται τη δουλική καταγωγή στο πλαίσιο των πολιτικών ανταγωνισμών των ρητόρων που είναι αναμφισβήτητα Αθηναίοι πολίτες αλλά ψευδώς κατηγορούνται ως δούλοι, όπως π.χ. στις επιθέσεις που ανταλλάσσουν ο Αισχίνης και ο Δημοσθένης· στις περιπτώσεις αυτές ο τόπος της δουλικής προέλευσης έχει κωμική χρήση με σκοπό τη γελοιοποίηση των πολιτικών και τη διασκέδαση του κοινού, αλλά και ρητορική χρήση στοχεύοντας στην υποτίμηση του αντιπάλου με στόχο να κερδίσει ο κατήγορος την εύνοια του ακροατηρίου. Έτσι, η αργή ένταξη του Αισχίνη στην πολιτική αρένα και την υψηλή κοινωνική τάξη των Αθηναίων τον καθιστά ευάλωτο σε θέματα καταγωγής, κοινωνικής και πολιτικής θέσης, και γι' αυτό έχει να αντιμετωπίσει την περιφρόνηση και την κοροϊδία. Ο Δημοσθένης από την άλλη πλευρά, αν και σαφώς προέρχεται από εύπορη οικογένεια, κατηγορείται ως απόγονος σκυθικής καταγωγής που κατασπατάλησε την περιουσία του και ασχολή-

θηκε με τη λογογραφία για τον βιοπορισμό του. Στο επίκεντρο, εδώ, είναι η ρητορική αδυναμία του Δημοσθένη που είχε αποτύχει στη συνάντησή του με τον Φίλιππο να διαπραγματευτεί επιτυχώς το συμφέρον των Αθηναίων.

Ο δεύτερος τρόπος χρήσης του τόπου της δουλικής προέλευσης αφορά τους δημόσιους αξιωματούχους, ρήτορες και πολιτικούς που όντως έχουν δουλική καταγωγή. Οι πολιτογραφημένοι δούλοι δέχονται επιθέσεις που αντλούν τη θεματική τους από την πολιτική λαιδορία. Στη δεδομένη κατηγορία οι επιθέσεις που στηρίζονται στη δουλική προέλευση των κατηγορουμένων αφενός απηχούν το κωμικό στερεότυπο του δούλου, αλλά στόχος τους είναι να πυροδοτήσουν έντονες αντιδράσεις που οφείλονται στην προκατάληψη των Αθηναίων για τους πολιτογραφημένους δούλους. Ο Νικόμαχος γίνεται στόχος τέτοιας επίθεσης εξαιτίας της εξειδικευμένης γνώσης του στους αθηναϊκούς νόμους και όχι επειδή ήταν διακεκριμένος πολιτικός. Αν κρίνουμε από την έμφαση στα επιχειρήματα δουλικής καταγωγής στην περίπτωση του Νικόμαχου, φαίνεται ότι μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 403 π.Χ. η δυσπιστία απέναντι σε πολιτογραφημένους Αθηναίους, ιδιαιτέρως πρώην δούλους, αναμενόταν πολύ μεγάλη.

Με γνώμονα την περίπτωση του Απολλοδώρου μπορούμε να καταλήξουμε ότι στα μέσα του 4ου π.Χ. αι. οι Αθηναίοι έδειχναν σεβασμό στους πολιτογραφημένους δούλους ή γιους δούλων με συγκεκριμένους όρους: δηλ. ότι θα συνέχιζαν να δείχνουν την ευγνωμοσύνη τους προς την πόλη προσφέροντας τις υπηρεσίες τους, χωρίς να εμπλέκονται ενεργά στη δημόσια ζωή (π.χ. Πασίων, Φορμίων). Ο τόπος της δουλικής προέλευσης ήταν ρητορικά αποτελεσματικός στο πλαίσιο της πολιτικής λαιδορίας σε περιπτώσεις πολιτικών δουλικής καταγωγής που είχαν πολιτογραφηθεί, όπως ήταν ο Απολλώδωρος. Δεν ήταν εύκολο να ενταχθούν τέτοιου είδους πολιτι-

κοί άνδρες στο πολιτικό προσκήνιο της Αθήνας, ιδιαιτέρως αν συμπεριφέρονταν με τέτοιον τρόπο ώστε να θεωρούν τους εαυτούς τους ίσους ή ενδεχομένως ανώτερους από τους Αθηναίους πολίτες. Συνεπώς, η δουλική προέλευση μπορούσε να εμποδίσει ή και να ανακόψει τη σταδιοδρομία δημόσιων ομιλητών και πολιτικών.